

SMRT HRVATSKIH KRALJEVA MIROSLAVA I ZVONIMIRA

Dinastičke borbe, otimanja o vlast i svađe, koje su često svršavale krvavim obračunom, nerijetke su pojave u povijesti svih naroda. U doba hrvatskih knezova poznati su nam slučajevi takve borbe za vlade kneza Domagoja¹ i Branimira.² Protiv takvih surovih čina iz doba knezova digao je glas splitski crkveni sabor g. 925. u VI zaključku. Taj zaključak glasi: »Ako s dopuštenjem božje providnosti u narodnoj buni bude ubijen vladar zemlje, budući da ono, što počine mnogi, ostaje nekažnjeno, moraju oni, koji su svjesni krivnje zbog toga zlodjela, davati milostinju za njegovu dušu. Ako je pak sagradio kakvu crkvu ili oslobodio robove, moraju ih braniti, a njegovu ženu ili djecu dobrostivo zaštićivati.«³

Bulić-Bervaldi drže vjerodostojnim akte toga sabora, iako dopuštaju mogućnost gdje koje kasnije interpolacije.⁴

U doba hrvatskih kraljeva bilo je dinastičkih svađa i borbi, ali gotovo uvijek bez krvi.

Spominju se samo dva vladarska ubojstva: kralja Miroslava i kralja Zvonimira.

U obzir ne dolazi ubojstvo posljednjega hrvatskog kralja Petra Svačića jer je poginuo u borbi s Mađarima za slobodu Hrvatske, a nije ubijen od svojih podložnika.

Osobito su važni i prijeporni povijesni izvori o Zvonimirovoj smrti. Nada Klaić donosi ih šest i dijeli ih na one koji govore o njegovoj prirodnoj smrti, i na one koji govore o njegovoj nasilnoj smrti.⁵

Način Zvonimirove smrti nije još sasvim objašnjen pa nije suvišno pozabaviti se i tim pitanjem.

Pri tome treba metodički postupati tako da se iznesu vijesti o Miroslavljevoj smrti uz one o Zvonimirovoj, da bi se doznalo jesu li ubijena obadva ta vladara; ako nije ubijen nego samo jedan, koji je to?

Izvore o smrti tih kraljeva donosim po vremenu u kojemu su pisani počevši od suvremenih do onih XVI vijeka.

Samo su dva suvremena izvora o smrti tih kraljeva: jedan je o Miroslavljevoj, a drugi o Zvonimirovoj smrti.

UBOJSTVO KRALJA MIROSLAVA

(vladao od 945. do 949)

Vijest o ubojstvu kralja Miroszlava donosi Konstantin Porfirogenet (905—959) u djelu »De administrando imperio«. Citiram tu vijest u prijevodu:

»Krštena Hrvatska može podići do 60 tisuća konjanika, pješaka do 100 tisuća, sagena do 80, kondura do 100. Sagene imaju po 40 momčadi, kondure: veće po 20, manje samo po 10 momčadi. Tu veliku moć i mnoštvo naroda imala je Hrvatska do vladara Krešimira. Kada je on umro, narodom je vladao njegov sin Miroslav. Kad je njega poslije četiri godine vladanja ubio ban Pribunia, nastadoše razmirice i mnoge stranke u zemlji. Tada se veoma umanjil broj konjanika i pješaka; isto tako sagena i kondura hrvatske države. Sad ona ima sagena 30, kondura velikih i malih, konjanika i pješaka«.⁶

To je važan dokumenat o veličini i snazi hrvatske države za doba Miroszlavljeve vlade i o padu hrvatske moći zbog Miroszlavljeva ubojstva i nutarnjih borbi. Po tim strankama i razmiricama možemo zaključiti da je narod volio Miroszlava i bio mu odan. Stvarno, Miroszlava nije ni ubio rođeni Hrvat, nego pohrvaćeni poglavica ličkih Avara, nastrojen više poganski nego kršćanski pa lako da je on i ubio Miroszlava kao revna propagatora kršćanstva.

Iako je narodna predaja zaboravila za neko vrijeme Miroszlavljevo ime, nije ipak zaboravila sami događaj i mjesto gdje se ubojstvo dogodilo. O tome kasnije.

SMRT KRALJA ZVONIMIRA

Suvremena vijest o naravnoj smrti kralja Zvonimira

To je isprava hrvatskog kralja Stjepana III od 8. rujna 1089, izdana u Šibeniku u korist benediktinki splitskog samostana. Ispravu i njezin faksimil donosi na latinskom Šišić.⁷

Donosim izvadak iz isprave na hrvatskom, tj. ono što se odnosi na Zvonimirovu smrt: »I tako je, među njima (došla) pred nas opatica i upraviteljica redovnicâ splitskog samostana, tj. sv. Benedikta mučenika, zajedno s nekim svojim sestrama, noseći sa sobom neku ispravu, koju joj je podijelio nedavno preminuli kralj Svinimir u korist njezina samostana, a tiče se nekog kraljevskog zemljišta koje se nalazi u mjestu zvanom Lažani.«⁸

Iz isprave je očito, da je Zvonimir umro naravnom smrću. Da je bio ubijen, ne bi Stjepan III tako hladno, bez osjećaja govorio o svom prethodniku. Svakako, iz riječi »umro je nedavno« ne možemo zaključiti: dakle je ubijen. Ako je netko umro, treba posebna vijest koja će nam kazati da je ta smrt bila ubojstvo.

Trinaesto stoljeće

Toma Arhidakon o naravnoj Zvonimirovoj smrti

Toma Arhidakon još izrazitije govori o Zvonimirovoj naravnoj smrti.

On u poglavlju XVII svoje »Historia Salonitana« piše: »*Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatiae. Eo namque tempore rex Svinimirius mortis debitum solvit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia, non fuit ulterius, qui in regno Chroatorum rite succedere debuisset. Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri. Et cum divisim modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium vendicaret, innumerabiles rapine, predationes, cedes, et omnium facinorum seminaria emerserunt. Alter enim alterum insequi, invadere, trucidare cotidie non cessabat.*«⁹

Toma ima za Zvonimirovu smrt izraz »mortis debitum solvit«. To je kršćanski izraz, a temelji se na izreci Sv. pisma: Statutum est hominibus semel mori (Heb 9, 27). Znači: i Zvonimir je morao umrijeti, jer je to prirodno svakom čovjeku. Ovaj, dakle, izraz »debitum mortis solvit« označuje naravnu Zvonimirovu smrt. Taj izraz *isključuje* nasilnu smrt. On je sinonim za naravnu smrt. Nada Klaić navodi 6 slučajeva toga izraza u Tominu djelu, i uvijek u smislu naravne smrti.¹⁰ Slobodno možemo kazati i općenitije: nema slučaja kod latinskih pisaca da je netko bio ubijen pa da je o njemu kazano: debitum mortis solvit.

Četrnaesto stoljeće

a) Chronicon pictum Vindobonense o naravnoj Zvonimirovoj smrti

Zvonimirovu smrt spominje ugarska kronika, zvana Chronicon pictum Vindobonense (Bečka slikana kronika), pisana g. 1358. Bečkom se zove jer se nalazila u bečkoj dvorskoj kancelariji. Urešena je sa 142 minijature. Šišić donosi njezin latinski tekst i hrvatski prijevod.

Evo kako Šišić prevodi kroniku: »On je (Ladislav) prvi Dalmaciju i Hrvatsku svojoj državi vječnim pravom podložio. Kad je naime umro kralj Zolomer (= Zvonimir) ne ostavivši djece, žena njegova, sestra kralja Ladislava, gonjena mnogim nepravdama od dušmana svoga muža, zamoli u ime Isusa Hrista pomoći od svoga brata kralja Ladislava. Njezine je nepravde kralj ljuto odmazdio i povratio joj čitavu Hrvatsku i Dalmaciju, koju je kasnije kroz spomenutu kraljicu svojoj državi podložio. To pak kralj nije učinio od pohlepe, nego što je sebi baštinu prisvajao po kraljevskom pravu. Kralj Zvonimir naime bijaše njemu u prvom stepenu rođak, a baštinika nije imao.«¹¹

Ni u toj kronici, a ni u ijednoj drugoj ugarskoj kronici, nema ni najmanje aluzije na ubojstvo Zvonimira, iako bi to dobro došlo Ugrima da još jače traže »pravo« na uvođenje svoje vlasti u Hrvatskoj.

Chronicon pictum Vindobonense, gotovo do riječi, donijela je poslije Budimska kronika (štampana 1473), zatim Thuroczy,¹² a donekle i Muglen.¹³

b) Ugarsko-poljska kronika o ubojstvu Mirosława

Latinski tekst donosi Stjepan Gunjača,¹⁴ a Nada Klaić hrvatski prijevod.¹⁵ Taj legendarni spis, vjerojatno iz XIV stoljeća, ima svrhu dokazati pravo Ugra na Hrvatsku i Galiciju.

U velikoj zbrci legendarnih vijesti ima podataka i dobrih iz rane ugarske povijesti.

Autor je neki ugarski šovinist. Po svemu se čini da je pop. Andeo se javlja Akvili (Atili), kao nekoć u Bibliji vodama izraelskog naroda, i upućuje ga da kazni Hrvate jer su ubili svoga dobrog kralja. Pobunjenici govore protiv kralja, kao u Kristovoj priči pobunjenici protiv velikog dostojanstvenika koji je išao u tuđinu dobiti kraljevski vijenac: »Nećemo da ovaj kraljuje nad nama« (Lk 19, 13). Opis boja između Ugra i Hrvata opisuje se riječima (I Mak 6, 39): Et refulsit sol in clypeos aureos et resplenduerunt montes ab iis. Posljedica hrvatskog poraza — ropstvo — izrečena je običnim starozavjetnim izrazom: »Et tradidit eos Deus in manus Aquilae.« Akvila obilazi Hrvatsku kao obećanu zemlju: »Perambulabat terram et delectabatur in ea, quia terra promissionis israelitico populo erat.«

Nas zanima što ta legendarna kronika kaže o ubojstvu jednoga hrvatskog kralja, kojega ona naziva Kažimir, a po jednoj recenziji Krešimir.

Krist šalje anđela da uputi Akvilu ne na Rim nego na Hrvatsku: »Vrati se i moga izabranog kralja Kažimira, koji je u krajevima Slavonije i Hrvatske svom ljubavlju srca i pameti u svijetu vjerno služio, osveti na onima koji su ga izdali i sramotno ubili.« Hrvati su u boju poraženi jer ih je Bog predao u ruke kralja Akvile zbog njihova kralja Kažimira kojega su izdali i sramotno ubili.

Svakako, taj pasus legende jest reminiscencija na jednog ubijenoga hrvatskog kralja. To ne može biti ni Kažimir ni Krešimir: Hrvatska nije nikad imala kralja Kažimira, a Krešimir, koliko ih znamo iz povijesti, nijedan nije bio ubijen. Nužno moramo zamijeniti Krešimira i Kažimira nekim drugim kraljem. Koji je to kralj? Šišić¹⁶ i Gunjača¹⁷ misle da se radi o ubojstvu kralja Zvonimira.

No, to ne može biti s ovih razloga:

1. Kralj Zvonimir je najpoznatiji i najpopularniji kralj u samoj ugarskoj povijesti. Zato se ne može shvatiti da se mjesto njega spominje malo poznati kralj.

2. Uzrok smrti u ugarskoj legendi (netko ubija kralja da on zavlada) ne odgovara smrti Zvonimirovoj, kako je donose izvori 16. stoljeća (npr. Krajinska kronika), nego više se približuje Porfirogenetovoj vijesti o ubojstvu kralja Mirosława koji pogiba ne u buni nego od atentatora.

Stoga se potpuno slažemo s povjesničarom Kaindlom koji u ubijenom hrvatskom kralju ugarske legende vidi kralja Mirosława.¹⁸ Ta vijest o ubojstvu kako je brzo došla na carski dvor u Bizantu, tako je brzo

mogla stići i na ugarski dvor. Još prije Zvonimira postojali su prijateljstvo i tijesne veze između ugarskog i hrvatskog dvora. Reminiscencija na te veze nalazi se u istoj ugarskoj kronici gdje se kaže da su se Ugri ženili Hrvaticama. Tu je slučaj zaruka sv. Emerika (Imre), sina sv. Stjepana, sa kćeri Krešimira III.¹⁹

Dokumenat o toj vjeridbi donosi Nada Klaić.²⁰ Nenadna Emerikova smrt bila je uzrok da nije došlo do vjenčanja.

Svakako, prije XVI st. izvori o smrti Mirosavljevoj i Zvonimirovoj nisu se nimalo udaljili od spomenutih dvaju suvremenih izvora: Miroslav je ubijen, Zvonimir umire naravnom smrću.

Šesnaesto stoljeće

a) Krajinska kronika

U drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI st. nastaje velika promjena u povijesnim izvorima o Zvonimirovoj smrti pronalaskom tzv. »Hrvatske kronike«.²¹ Oko g. 1510. pronašao je Domine Papalić, Splićanin, u Krajini jedan dio Ljetopisa popa Dukljanina na hrvatskom jeziku. Tu je nađen dodatak o nasilnoj smrti kralja Zvonimira. Jeronim Kaletić je to sve prepisao g. 1546. u Omišu »rič po rič« iz jedne stare knjige pisane »hrvatskim pismom«. Marulić odmah preveđe Ljetopis i krajinski dodatak na latinski.

Vijest o hrvatskoj recenziji popa Dukljanina i anonimni dodatak o Zvonimirovoj smrti silno se dojmili tadašnjih kulturnih krugova u Hrvatskoj, osobito u Splitu i Trogiru. Marulićev prijevod na klasični latinski jezik i njegov veliki ugled učinili su taj ljetopis još popularnijim. Krajinsku recenziju Ljetopisa popa Dukljanina suvremenici smatraju starijom, dapače prastarom (inter vetustissimas litteras),²² iako po jeziku izgleda da nije starija od druge polovine XV stoljeća.

O Krajinskoj kronici dugo se pisalo i još piše bez konačnog rezultata.

Slobodam sam iznijeti svoje mnijenje o toj Kronici.

Krajinska je kronika legenda u kojoj je ime Zvonimir zamijenilo ime ubijenog kralja Miroslava koji je poginuo oko 140 godina prije Zvonimirove smrti, kao što je Ugarsko-poljska kronika zamijenila ime Miroslava imenima Krešimira i Kažimira. Narodna je tradicija, vjerojatno, zvala Miroslava hipokoristikom Miro pa je i stoga nastalo brkanje Mira i Krešimira, Kažimira, Zvonimira.

Za to donosim dva dokaza:

Prema Krajinskoj kronici ubijeni kralj je sin Krešimirov. Sin je Krešimirov Miroslav, a nikako Zvonimir. Dakle, u samoj Kronici jedna nas tajna nit vodi k Miroslavu.

Drugi jači dokaz iznijet ću pri kraju ove radnje kad budem govorio o Miroslavljevu epitafu.

Krajinska kronika kaže da je Zvonimir ubijen na mjestu zvanom Pet crkava (Biskupija kod Knina), a franjevac Ivan Tomašić tvrdi u svojoj »Kratkoj kronici hrvatskog kraljevstva« da je pokopan u crkvi sv. Bartolomeja na Kapitulju kod Knina. Međutim tu je nađen grob Mi-

roslavljev, a ne Zvonimirov. (O Tomašićevoj kronici bit će poslije posebno govora).

Krajinska kronika ima povijesnu jezgru: ubojstvo kralja dogodilo se u mjestu Pet Crkava na Kosovu. Motiv smrti i njezin prikaz su legendarni: iz križarskih ratova, možda iz križarske vojne ugarsko-hrvatskog kralja Andrije iz g. 1214. kada su se križari ukrcali u Splitu, a Hrvati se slabo odazvali pozivu da pođu u rat. Razlog, zašto je taj motiv smrti ubijenog kralja ušao u legendu, držim da je ovaj: prema Nikoli Radojčiću Zvonimirova je smrt hagiografska legenda. Mislim da je legenda o Zvonimiru ne samo sastav u stilu nekih hagiografskih legendi, nego da je ona odraz kulta koji je narod stvarno iskazivao ubijenom kralju kao mučeniku. U srednjem vijeku, upravo u Miroslavljevo doba, imamo primjera da se ubijeni kralj u okolnostima sličnim Miroslavljevim proglašuje svetim kraljem, mučenikom. Češkog kneza Venceslava (Vaclava) ubi g. 929 (prema nekim izvorima 935) njegov brat Boleslav I zbog njegove kršćanske revnosti, valjda pod utjecajem poganske okoline. Narod ga odmah štuje i proglašuje svecem, mučenikom i časti njegovo tijelo u grobu u crkvi koju je sam Venceslav saziđao (v. Lexikon für Theologie und Kirche, Verlag Herder, Freiburg, 1965. g., riječ Wenzel). Sličan je slučaj i na danskom kraljevskom dvoru. Sveti Knud (r. oko 1040, † 1086), revan kršćanin, graditelj crkava i širitelj kulture, ubijen od urotnika, proglašen je svecem 1100. godine. Na istom danskom dvoru ubijen je sveti Knud Lavord (Lavord znači knez; r. 1096, † 1131), od 1129. knez vagrijskih Slavena, veliki pobornik evropske kulture na sjeveru. Ubio ga njegov nećak Magnus. Proglašen svecem 1169 (v. o toj obojici Knuda n. dj. svez. 6, 1961. g., riječi Knud). Sjetimo se također kako srpski narod štuje kneza Lazara kao sveca mučenika koji je poginuo u ratu za vjeru. Bio je borac za carstvo nebesko.

U hagiografskim legendama najvažnija je mučenička smrt svetaca. Nju legende najviše kite, većinom prema ukusu svoga vremena.

Krajinska kronika zamijenivši ime Miroslavljevo Zvonimirovim prikazala je Zvonimirov život, a još više njegovu smrt, prema poimanju kasnijih vremena: prikazala je Zvonimira kršćanskim vitezom iz križarskih vojna. Legendin junak Zvonimir je vitez hrabar i svet koji sprema križarsku vojnu da oslobodi Kristov grob. On pada žrtvom pobunjenog naroda koji neće ni da čuje za križarski rat. Zvonimirova smrt je sveta — mučenička.

Kao mučenik on odmah ulazi u vječnu rajsku slavu. (Da je Krajinska kronika imala i crkveni karakter, vidi se iz njezina završetka, kako obično završavaju crkvene molitve i propovijedi: »I tako izranjen ležeći a Hrvate proklinjući izdahnu, i pojde duh njegov, po milosti onagaj, ki sve može, sa anđeli veseliti (se) u vike vikom«). Ta je kronika vjerojatno završetak jedne duže propovijedi o mucu Kristovoj, kako se u dalmatinskim crkvama vjekovima drži na Veliki petak.

Kad je govornik prikazao smrt Kristovu i prokletstvo Židova zbog Kristova ubojstva, donio je primjer iz povijesti Hrvata koji su tobože ubili svoga kralja Zvonimira, kao Židovi Krista, i zato doživjeli propast svoga kraljevstva.

Ugarsko-poljska kronika žali mučeničku smrt svetog i plemenitog kralja Kažimira (tj. Miroslava) i kaže da je Hrvate zbog toga sramotnog zločinstva stigla velika kazna Božja: poraz u ratu i propast države.

Kronika franjevca Tomašića donosi vijest kad je kralj ubijen (na 20. travnja) i gdje je pokopan: u crkvi sv. Bartula na Kapitolu kraj Knina. Ona se tu oslanja na narodne uspomene na kralja mučenika. Tomašić u svojoj kronici kliče: »O nesretna Hrvatska, koja si tako velikog kralja izgubila; i mnogo su ga godina poslije toga oplakivale Hrvatska i Slavonija.«

To dugotrajno oplakivanje ubijenog kralja sastojalo se u tome da je narod dolazio na njegov grob, utjecao se zagovoru mučenika i držao da se na njegovu grobu dobivaju velike Božje milosti i događaju čudesa. Takvih grobova svetih ljudi koji su ubijeni zbog svoga života i rada ima i danas u našem narodu. Klasičan je primjer tomu grob fra Ivana Rožića kraj Vrgorca (v. o njemu knjižicu: O. Ivan Rožić... Izdali oo. franjevci, Šibenik 1928; autor je o. Leonard Bajić).

Kult kralja mučenika nije prestao ni za turskog vladanja Kninom. Narod smatra crkvu Miroslavljeva ukopa svetim mjestom gdje se događaju čudesa koja obično prate grob sveca i mučenika. O tome Vinjalić piše g. 1746. definatoru o. Radniću:

»Časni Oče i moj veleštovani zaštitniče!

Iz vašeg poštovanog lista shvaćam želju, da biste htjeli znati u kojem je dijelu ovog kraja u staro doba bio smješten naš samostan. Znajte da sam upotrebio svu moguću marljivost da vas poslužim, ali kako ovi stanovnici ne potječu od starih tako se ne može znati za nikakvu stalnu predaju. Ako se gledaju ruševine starih zdanja iznad rijeke, oko jedne milje udaljenosti od tvrđave, postoji jedna velika zidina imenom Kapitul, gdje se vidi da je bila nastamba redovnika. Crkva je imala svod od sedre, i bila je skoro netaknuta kad su naši preoteli ovu tvrđavu Turcima. Zatim, kako mi je bilo rečeno, naši redovnici bijahu prvi, koji su odnosili materijal s onoga mjesta, a po njihovu primjeru svijet je činio isto za zgradu glavnog štaba konjice, jer su zidovi, kako kažu oni koji su spočetka vidjeli to mjesto, svuda uokolo bili skoro netaknuti, a u sredini su se vidjeli tragovi velikog samostana uništena vatrom. Ipak neki hoće da je ovo bila nastamba biskupa koji je stanovao skupa s kanonicima kako je običaj u nekim mjestima Njemačke. Ma koliko sam ispitivao, nitko mi nije znao reći ime titularnog sveca crkve. Svi kažu da se je još za doba Turaka ono mjesto zvalo Kapitul, kao što i danas. Ali pričaju čudesne stvari. Kažu da su neki Turci, koji su htjeli otale odnijeti kamenje, bili više puta preplašeni, a od njih je jedan ostao mrtav kad je htio razoriti crkveni svod, stoga se drugi preplašiše i nikada se nisu usudili to činiti. Štoviše, tvrde također da se i sada kod nekih svečanosti osjeća ugodan miris poput mire, tamjana i sličnih stvari i da se je više puta čulo kako zvoni zvono i da se vidi neka svjetlost. Ako je to istina, ovo bijaše veoma sveto mjesto.«²³

Vinjalić ne zna, zašto se tu događaju ta čudesa. Tu tajnu sasvim dobro tumači grob Miroslava, po narodnoj tradiciji sveca i mučenika, kojega se tijelo čuvalo u toj crkvi sv. Bartula pred oltarom.

I gradnja Meštrovićeve crkve u Biskupiji zamišljena je kao oživljavanje uspomene na ubijenoga kralja i kao zadovoljština Bogu za nasilnu kraljevu smrt.

Miroslavljev kult nije uhvatio dubljega korijena kod Hrvata. Latinska struja među svećenicima nije pokazivala simpatija za jednog ubijenoga hrvatskog vladara, pa bio on i mučenik. K tome, izumrćem narodne dinastije blijedjela je i uspomena na njezina ubijenog kralja. Najjači udarac Miroslavljevu kultu bio je pad Knina u turske ruke (g. 1522) gdje je bio centar toga kulta — Miroslavljev grob.

b) Historia Salonitana Major

Poslije pronalaska Krajinske kronike i njezina Marulićeva prijevoda na latinski, mnijenje o ubojstvu kralja Zvonimira postalo je općim mišljenjem onoga vremena.

Svi koji pišu o ubojstvu Zvonimira poslije 1510. godine većinom poznaju Krajinsku kroniku i uglavnom ovise o njoj, pače još je više krite pojedinostima kojih vjerodostojnost nemoguće je povijesno kontrolirati.

Jedan od važnijih takvih izvora jest Historia Salonitana Major. To je prerađena, proširena Historia Salonitana Tome Arhidakona. Nalazi se u više rukopisa, a najstariji je iz XVI stoljeća. Sud Račkoga o toj HSM (Historia Salonitana Major) još i danas vrijedi, poslije tolikih raznih mišljenja o tom djelu.

Rački kaže: »Stoga ja mislim, da je njetko Tominu poviest preradio početkom XVI. vieka i da je taj isti pred očima imao Papalićevu kroniku«²⁴ (Krajinsku kroniku).

HSM donosi ubojstvo Zvonimira prema Marulićevu prijevodu u dosta skraćenom obliku.

Slično kaže i Nada Klaić, da je nepoznati autor na podlozi Tomine HS (Historia Salonitana) »... vjerojatno svršetkom XV ili početkom XVI stoljeća sjeo da piše povijest splitske crkve. Pri tome poslu nije bio odveć sretne ruke: prepisivao je vrlo nemarno tako da je često izostavljao čitave rečenice ne uvidjevši uopće pogrešku.«²⁵

c) Zvonimirov epitaf

U HSM na istom mjestu gdje je govor o Zvonimirovoj nasilnoj smrti umetnut je i Zvonimirov epitaf u pjesmi. Budući da je i on u rukopisu XVI st., možemo držati da je i on iz toga doba ako nemamo nikakova dokaza o njegovu ranijemu postanku.

Prema Petru Grgecu sastavio ga je isti pjesnik koji je sastavio i epitaf Mladena Šubića III († 1348) što se nalazi na Mladenovu grobu u trogirskoj katedrali. Prema tome, taj epitaf nije stariji od XIV stoljeća. Lako da je i on u XVI st. postavljen na Mladenov grob prigodom koje Mladenove proslave, npr. 200-godišnjice Mladenove smrti, jer i taj epitaf odražava poznavanje Krajinske kronike. Trebalo bi ga proučiti s pale-

ografske strane što, mislim, još nije učinjeno.²⁶ I epitaf na grob fra Andrije Kačića u Zaostrogu stavljen je 130 godina poslije njegove smrti (1760—1890).

d) Anonimna splitska kronika

Tako nazivlje Hrvoje Morović jednu vijest o nasilnoj Zvonimirovoj smrti koju je vijest on našao u jednom rukopisu iz XVI ili XVII st. u arhivu trogirске obitelji Garanjin-Fanfionja. Objelodanio ju je u dva navrata: g. 1960.²⁷ i 1962.²⁸ Dio te kronike bio je poznat Šišiću i on ga je štampao u Priručniku.²⁹

Morovićeva kronika govori najprije o nasilnoj Zvonimirovoj smrti, uglavnom ovisno o Krajinskoj kronici, zatim donosi još, što se tiče Zvonimira, vijest o njegovoj oporuci pred smrt na mjestu gdje je ubijen.

Tada je pred kninskim biskupom i Šimunom notarom povjerio svoje kćeri nekom koji se zvao Snazach.

Ubijen je u Petrovu Polju, a pokopan u samostanu sv. Marije u Bribiru.

Sva ta kronika i njezine pojedinosti sumnjive su i ne izlaze iz okvira legendarnih izvora XVI st. o nasilnoj Zvonimirovoj smrti.

e) Chronicon breve regni Croatiae

(franjevca Ivana Tomašića)

Među legendama o Zvonimirovoj nasilnoj smrti iz XVI st. posebno mjesto zauzimlje »Kratka kronika hrvatskoga kraljevstva«, napisana na latinskom pod naslovom »Chronicon breve regni Croatiae«.³⁰ Ona je odraz raznih starijih kronika hrvatskih i ugarskih, a gledom na Zvonimirovu smrt i franjevačke tradicije iz srednje Dalmacije. Tu su sve do turskog osvajanja početkom XVI st. bili razni franjevački samostani: kninski, vrljički, sinjski, visovački, skradinski, iz kojih su se franjevci razbjegli pred Turcima i većinom pobjegli prema Trsatu. Ostao je vazda visovački samostan i pod Turcima vršio duhovnu pastvu po srednjoj Dalmaciji i Lici.

Godine 1623. župe visovačkog samostana bile su oko Knina i Drniša: Knin, Kosovo Polje, Petrovo Polje, Drniš, Smina.³¹

Tomašić je zabilježio ubojstvo kralja Zvonimira kod Cecele u Petrovu Polju.

On je pobrkao Cecelu u Petrovu Polju s Cecelom u Kosovu Polju.

Nema dokumenta na koji bismo se oslonili da se starohrvatska crkva kod drniške stanice zvala zbilja Cecela, tj. crkva sv. Cecilije.

Jači su dokazi za postojanje crkve Cecele u Biskupiji.

Zasluga je Gunjače da je otkrio Cecelu (crkvu sv. Cecilije), jednu od pet crkava po kojima se samo mjesto nazivalo Pet Crkava.

Ta je crkva bila na Stupovima u Biskupiji.³² Bila je to velika bazilika: 35 m duga, 13 m široka.

Za njezin naziv Cecela svjedoči, vjerojatno, jedan natpis iz crkve³³ i iskonska tradicija.

Tu su tradiciju sačuvali starosjedioci kojih je vazda bilo u Biskupiji. Tako iz staroga plemena Bukorovića u Biskupiji bio je g. 1495. kninski kanonik i vikar Andrija Bakarović o kojemu govori Farlati s malom izmjenom vokala u prezimenu.³⁴

Crkva Cecela je iz druge polovine XI stoljeća.

Mjesto Mirosavljeva ubojstva prije toga doba označivao je valjda koji križ, kapela, a kad je sagrađena bazilika, kod nje su pokazivali to mjesto.

Možda je ta bazilika bila spomen-crkva koju je podigao koji hrvatski kralj (npr. Petar Krešimir IV) da ovjekovječi mjesto mučeničke smrti svoga slavnog praoca.

Mislim da je odraz franjevačke tradicije i spomen Zvonimirova groba u crkvi sv. Bartula na Kapitulu kod Knina.

Jedini Tomašić govori o tome grobu. On kaže: (»Rex Zorobelus) hic dicens subit ex hac vita et sepultus est in capitulo Thinignensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum.«³⁵ Da je Tomašićev Zorobelus kralj Zvonimir, nema sumnje. Ime Zolomerus, Zoromerus ugarskih pisaca Tomašić je približio imenu starozavjetnog kralja Zorobabela koji je povratio Židove iz babilonskog ropstva i bio restaurator židovske države.

Mislim da je u svim izvorima o ubojstvu kralja Zvonimira ta vijest najvažnija. Krajińska kronika i Tomašić najprije nas dovode na mjesto gdje je kralj ubijen, a Tomašić k tome gdje je i pokopan. Ali taj grob na koji nas vodi Tomašić nije grob kralja Zvonimira, nego kralja Miroslava. Taj, dakle, grob povezuje Porfirogenetovu vijest o ubojstvu kralja Miroslava s povijesnom jezgrom Krajienske kronike i Tomašića: ubojstvo kraljevo na Kosovu i grob u crkvi sv. Bartula. U tome smislu te dvije kronike dvije su zlatne legende.

Grob ubijenog kralja Miroslava

Uredništvo Starohrvatske prosvjete g. 1898. donijelo je članak pod naslovom »Nadpis koji spominje Pribimira, namjestnika kralja Zvonimira«, a također donosi i fotokopiju toga natpisa. Urednik Frano Radić odmah im je dao veliku važnost: »Radi njihove znamenitosti, donášamo ovdje, po fotografskom snimku, vijernu sliku dvaju ulomaka nadpisa, koji spominje Pribimira, urezana na dva ulomka ploče s dolnje strane obrubljene štapom. Prvi je ulomak izkopan blizu ruševina starohrvatske bazilike S. Bartula na Kapitulu kod Knina 25 m daleko od pročelja dne 6/VIII 1886., drugi na istom mjestu kašnje. Prvi je ulomak dug 38 cm, drugi 27 cm, prvi širok 29 cm, drugi 33 cm, obadva su debela po 13 cm.«³⁶

Uredništvo Starohrvatske prosvjete smatra da je sva prilika, da se natpis odnosi na Pribimira, Zvonimirova namjesnika.

Istu misao bojažljivo (»zar«, »možda«) izražava i Šišić u Priručniku izvora.³⁷

Bulić je drugoga mišljenja. On stavlja natpis u X stoljeće. On piše, dok je imao pred očima samo prvi ulomak: »Predpostaviv, dakle, da je naš ulomak iz polovine desetoga vieka i da nosi ime Pribine bana pak kralja, nastaje pitanje, na koji se događaj odnosi nadpis, od koga imamo samo ovaj mali ulomak?

Smisao je ulomka tako nepotpun, bez glavnijih elemenata, tj. bez objekta i transitivnog glagolja, da po njemu ne možemo razabrati, što je imao spominjati nadpis. Po obliku ulomka razabiremo, da je sasvim lako moguće, da je čest nadgrobne ploče. Po čem usudujemo se staviti hipotezu, da bi ta nadgrobna ploča mogla biti sa grobnice kralja Miroslava, koga Pribina smače, i na koga bi se prva rieč ulomka tj. HVNC odnosila.«³⁸

Poslije, kad je Bulić vidio i drugi ulomak, čitavi je natpis u »Vođa po Spljetu i Solinu« pročitao: »HUNC PRIBI(me)RIUS PRE... ANNOS, POST (se)PTEM DI(es)...«

Jednako je čitao i Šišić.³⁹

Nisam vidio da je tko potanje proučio i komentirao spomenuti natpis. Mislim da nije suviše opet se njime pozabaviti.

Natpis je epitaf ubijenoga kralja Miroslava. Čitanjem natpisa došao sam do tog zaključka. Slažem se s Bulićem da slova odgovaraju X stoljeću. Natpis je u stihovima — heksametrima. Obadva retka su dva prepolovljena heksametra s pravilnom cezurozom iza polovine treće stope.

Hunc Pri/bimeri/us // pre...

Annos / post sep/tem // di...

Mislim da je s ovih razloga natpis u metrici:

1. Zbog pokazne zamjenice koja je karakteristična za početak stihova u natpisima.

2. Zbog pjesničkog poredaja riječi annos post septem mjesto prozaičnog post septem annos.

3. Zbog metričke lakoće s kojom se čita natpis.

Stihovi također očituju da je velika osoba o kojoj govore. Pjesma se obično stavljala na grobove kraljeva, biskupa i sl. Npr. oko tri decenija poslije toga natpisa nadbiskup splitski Martin stavlja u stihovima epitaf ocu, majci i kraljici Heleni.⁴⁰

Prema popunjenim heksametrima dužina ploče (71 cm) mora se podvostručiti, zatim ostaviti nešto prazna prostora ispred i iza stihova, tako da je dužina cijele ploče mogla iznositi oko 180 cm. Kolika je širina ploče, teško je kazati. Ako je ploča jedna strana sarkofaga, onda bi na njoj bilo mjesta za još dva-tri stiha.

Važan je na ploči spomen Pribimira. Pribimir je starohrvatsko ime. Isto je ime i Pribina, kao što je Budimir — Budina, Tolomir — Tolina, Tješimir — Tješina⁴¹ itd.

Čitanje natpisa dovodi nas do zaključka da je Pribimir — Pribina ne samo isto ime nego i ista osoba.

Natpis glasi:

S

HUNC PRIBI(me)RIUS PRE...

ANNOS POST (se)PTEM DI...

Poviše prvoga retka opaža se slovo S.

Prvi je dio retka jasan.

Imamo objekt (hunc), subjekt (Pribimerius), sad nužno mora doći glagol kao predikat.

U latinskom jeziku imamo samo tri glagola koji počinju sa pre...: *precor* = moliti; *prehendo, prendo* = uhvatiti; *premo* intenzivno *presso* = tiskati, posebno *premere hasta* = probosti kopljem ili mačem.⁴² Našem slučaju odgovara jedino glagol *premere*, probosti. Pomislio sam da je ono »pre« nepravilno pisani početak kojega glagola koji pravilno počinje sa »prae«. Pregledao sam u lat. rječniku sve te glagole, ali mi se nijedan nije učinio prikladnim popuniti naše mjesto. Glagol *premere* povezuje natpis s izvještajem Porfirogeneta o ubojstvu kralja Miroslava. Porfirogenet kaže da ga je ubio Pribina, a natpis potvrđuje Porfirogeneta i potpunjuje kazujući kakvom je smrću Miroslav umoren: on je proboden, vjerojatno mačem. Starohrvatski mačevi bili su strašno oružje: njima se i bolo i sjeklo. Bez njih se hrvatski velmože nisu micali; njima opasani i u grob su lijegali. Poznat je kamenolik hrvatskoga velikaša koji lijevom rukom drži štit, a desnom je uhvatio mač u stavu da ga trgne i njime udari.⁴³

Popunjam, dakle, drugi dio prvog heksametra: *pressit suo gladio* — probode svojim mačem. Još nadodajem: *regni*, i vežem s prvim dijelom drugog retka: *annos post septem* — poslije sedam godina vladanja. Zatim dolazi DI i popunjam: *die vigesima aprilis* — dneva 20. travnja. Taj nadnevak Miroslavljeve smrti zabilježio je Tomašić u svojoj kronici. Lako da ga je doznao od nekoga koji je vidio grob. Obadva heksametra popunjam i čitam ovako:

Hune Pribi(me)rius pre(ssit suo gladio, regni)

Annos post (se)ptem di(e vigesima aprilis).

Prijevod: Njega je Pribimir probo svojim mačem poslije sedam godina vladanja, dneva 20. travnja.

Lako se zapaža razlika u godinama vladanja između Porfirogeneta i natpisa. Prema Porfirogenetu Miroslav je ubijen poslije 4 godine vladanja, a prema natpisu poslije 7 godina. Svakako, moramo dati prednost natpisu. Porfirogenet je doznao za ubojstvo u Carigradu prema pripovijedanju, valjda, svojih činovnika iz romanskih gradova Dalmacije. On je svjedok po čuvenju. Benediktinci Sv. Bartula u Kninu pokopavaju Miroslava i znadu kada je Miroslav zavladao i dan kada je ubijen i ukopan. Prema tome, Miroslavljevu smrt treba staviti u 952. godinu, a ne u 949. Još tvrdnju Šišićevu⁴⁴ da je Porfirogenet pisao *De administrando imperio* između 948—952. moramo staviti u kasnije doba. Prema Porfirogenetu, poslije toga događaja oslabila je hrvatska država. U to stanje mogla je doći tek nakon nekoliko godina. Zato, ako pomaknemo pisanje toga djela do pred samu smrt pisca, nećemo pogriješiti.

Ako se poprimi moje čitanje Miroslavljeva epitafa, ono će imati veliko značenje: tim će biti riješena jedna velika zagonetka hrvatske povijesti.

Kralj ubijeni na Kosovu i pokopani u opatiji sv. Bartula na Kapitulju nije Zvonimir, nego Miroslav.

Smrt i grob kralja Zvonimira

Od svih legenda XVI st. o nasilnoj Zvonimirovoj smrti odvaja se jedna dubrovačka kronika, svojom neovisnošću od njih i svojom povi-

jesnom vrijednošću, gledom na smrt i ukop Zvonimirov. To je vijest dubrovačkog kneza Jakova Lukarevića (Giacomo Luccari 1551—1615) o smrti i grobu kralja Zvonimira.

Lukarević, prema Gunjači, piše: »Nel detto tempo mori Suonimir re di Croatia et fu portato a sepolire in Bichiay nell' isola Metabure in san Antonio dove si sepelivano i re del paese; et haveva lasciato alla sua moglie, sorella di santo Vuladislavo rè di Ungheria il regno: la quale renuntio al suo fratello il regno d' ambidue le Croatie, qual cominciò in Selimir Harvoi nel 550 et fini in ban Selimir o Zudomir; il quale (secondo Paolo Scaligero) fù nel 1009...«⁴⁵

Prijevod: »U rečeno vrijeme umre Zvonimir, kralj Hrvatske, i bi odnesen na ukop u Bichiay na otok Metabure, u sv. Antuna, gdje se pokapahu domaći kraljevi, i bijaše ostavio kraljevstvo svojoj ženi, sestri sv. Vladislava kralja Ugarske, koja se u korist svoga brata odrekne kraljevstva jedne i druge Hrvatske, koje je utemeljeno od Želimira Hrvoja g. 550, a koje se svršilo s banom Želimirom ili Čudomirom, koji (prema Pavlu Skaliću) bijaše — tj. koji je vladao — g. 1009...«⁴⁶

Ta se vijest javlja kasno, ali je preuzeta iz kronike ranijeg doba. Pisac kronike nije bio u okolici Splita jer stavlja Bijaće na Otok sv. Marije u Solinu. Drugi mu je manjak što stavlja da je Zvonimir odnesen na Solin, a ne kaže odakle, a to je nužno morao spomenuti. Obje poteškoće iščekavaju, ništa ne mijenjajući tekst, samim poređajem riječi u tekstu. Trebalo bi ga čitati ovako: Nel detto tempo mori Suonimir re di Croatia, in Bichiay, et fu portato... a sepolire nell' isola Metabure... U spomenuto vrijeme umrije Zvonimir, kralj Hrvatske, u Bijaćima, i bi... ponesen na ukop na otok Metabure... Ime otoka Metabure (ili Metubare) jest pokvareno sačuvan naziv otoka na Solinu. Ime otoka sastoji se od dvije riječi: Meta + buri (bare).

Prvu riječ čitam: sveta. Tu je pisac kronike kojom se Lukarević služio imao pred sobom hrvatski naziv otoka, a kako nije razumio hrvatski, prva dva slova riječi sveta pročitao je kao »m«, pa je tako od sveta izašlo meta. U drugoj je riječi zamijenio slovo »m« slobom »b«, pa je od Mare, Marije, došlo bare ili buri. Zato Metabure čitam: sveta Marija. Dakle, Otok svete Marije. Slično je slabo pročitao i ime crkve sv. Stjepana, nazvavši je crkvom sv. Antuna.

Lukarevićevoj vijesti naši povjesničari podaju važnost kao trijeznoj i originalnoj kronici, jer njegova kronika povezuje prirodnu Zvonimirovu smrt sa suvremenim svjedočanstvom kralja Stjepana III o njoj.

Konačni je zaključak ove radnje: kralj Miroslav ubijen je na Ceceli, nedaleko od Knina, g. 952. i pokopan je u opatiji sv. Bartula na Kapitulju; a kralj Zvonimir umro je prirodnom smrću na Bijaćima kod Trogira u svom kraljevskom dvoru, a pokopan je g. 1089. na Otoku sv. Marije u Solinu, u crkvi sv. Stjepana: u kraljevski grob.*

Dr fra ANTE JADRIJEVIĆ

prof. Franj. visoke bogoslovije — Makarska

* U slijedećem broju: Ekskurs I — Starohrvatska katedrala na Kapitulju kod Knina, Ekskurs II — Starohrvatska županija Polje kod Knina.

B I L J E Š K E

- 1 F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 354.
- 2 Šišić, Povijest..., str. 363.
- 3 Jar. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest, I, Zagreb 1952, str. 17—18. — F. Šišić donosi VI zaključak na latinskom jeziku (Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, str. 219) i F. Rački, Documenta..., Zagreb 1894, str. 191.
- 4 Bulić-Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, Zagreb 1912, str. 161.
- 5 N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest, I, Zagreb 1955, str. 58—63.
- 6 De administrando imperio, cap. 31, Bonn 1860, str. 151. — »Kondura velikih i malih, konjanika i pješaka« nije u rukopisima sačuvan broj.
- 7 Šišić, Priručnik..., str. 287—288.
- 8 N. Klaić, Izvori... I, str. 64.
- 9 Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. Ed. F. Rački u MSHSM, XXVI, Zagreb, 1894, str. 56.
- 10 N. Klaić, O legendarnoj smrti kralja Zvonimira, Istorijski zapisnik, Titograd 1963, str. 239—240.
- 11 Šišić, Priručnik..., lat. tekst, str. 318; prijevod, str. 305.
- 12 Šišić, Priručnik..., str. 305, bilj. 1.
- 13 Izvadak iz Muglenove kronike donosi Šišić (Priručnik..., str. 319).
- 14) S. Gunjača, Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir, RAD JAZU, 288, Zagreb 1952, str. 266—267.
- 15 N. Klaić, O legendarnoj smrti..., str. 259—261.
- 16 Šišić kod Gunjače, Kako i gdje..., str. 265.
- 17 Gunjača, Kako i gdje..., str. 271.
- 18 Kaindl R. F., Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, III—IV, Wien, 1895, str. 37—38. On kaže: »In den Geschicken ‚Kasimirs‘ (§. 3) verschmilzt offenbar die Ueberlieferung die Ermordung Miroslaws (durch den Ban Pribunia) mit dem Namen seines Vorgängers Kresimir oder dem des späteren Kresimir-Peter (um 1050), ferner mit dem bald nach dem Tode des letztgenannten Herrschers erfolgten Eingreifen der Ungarn.«
- 19 Šišić, Priručnik..., str. 295.
- 20 Klaić N., Izvori..., str. 56—57.
- 21 O tome opširnije kod Gunjače, Kako i gdje..., str. 236—255. Hrvatsku kroniku ja radije nazivljem »Krajinskom kronikom« po predjelu gdje je nađena.
- 22 Marulićev tekst i Kaletićev prijepis v. kod Gunjače, Kako i gdje..., str. 274—250.
- 23 S. Gunjača, O položaju kninske katedrale, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 1, Zagreb 1949, str. 40.
- 24 Rački kod Gunjače, Kako i gdje..., str. 216.
- 25 N. Klaić, O legendarnoj smrti..., str. 251.
- 26 P. Grgec, Svjedočanstvo Zvonimirove nadgrobnice, kalendar »Napredak« za g. 1942, Sarajevo 1941, str. 41—49. — Grgec nije preveo zadnjih 6 stihova. Čitavi epitaf preveo je prof. J. Barač u Hrvatskoj enciklopediji, sv. III, str. 300.
- 27 H. Morović, Novi izvori o nasilnoj smrti kralja Dimitrija Zvonimira, Moćnosti god. 7, br. 10, Split 1960, str. 830—838.
- 28 H. Morović, Anonimna splitska kronika. Izdao muzej grada Splita, sv. 10, Split 1962.
- 29 Šišić, Priručnik..., str. 321.

- ³⁰ Chronicon parvum Regni Croatiae Joannis Tomasich minoritae. Ed. I. Kukuljević, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, IX, Zagreb 1868, str. 29.
- ³¹ Acta Ordinis Fratrum Minorum, XIX, Roma 1900, str. 80—84.
- ³² S. Gunjača, Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 5, Zagreb 1956, str. 65—127.
- ³³ Gunjača, Ostaci . . . , str. 118.
- ³⁴ Farlati, Illyricum sacrum, IV, str. 297.
- ³⁵ Tomašić kod Gunjače, Kako i gdje . . . , str.
- ³⁶ Uredništvo (F. Radić) u Starohrvatskoj prosvjeti, god. IV, br. 1, Knin 1898, str. 12. — O tom natpisu izdan je izvještaj u Starohrvatskoj prosvjeti, god. I, br. 1, Knin 1895, str. 57—58.
- ³⁷ Šišić, Priručnik . . . , str. 134.
- ³⁸ F. Bulić u Starohrvatskoj prosvjeti, god. IV, br. 1, Knin 1898, str. 13—14.
- ³⁹ Šišić, Priručnik . . . , str. 134.
- ⁴⁰ A. Jadrijević, Latinski stihovi u natpisima starohrvatskog doba, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LX, Split 1958, str. 86—89. — Mislim se opet osvrnuti na to čitanje nastojeći nešto popuniti a nešto izmijeniti. U stihovima je i natpis groba kneza Trpimira u opatiji Rižinicama kraj Solina. O tome na drugom mjestu.
- ⁴¹ V. T. Maretić, O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba, JAZU, RAD 81, sv. 1, Zagreb 1886, str. 126; RAD 82, str. 116—117.
- ⁴² V. M. Divković, Rječnik latinsko-hrvatski, Zagreb 1900 (riječ premere).
- ⁴³ K. Prijatelj, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, str. 78, slika 16.
- ⁴⁴ Šišić, Povijest . . . , str. 22.
- ⁴⁵ Gunjača, Kako i gdje . . . , str. 210. — O Lukareviću v. Šišić, Priručnik . . . , str. 43.
- ⁴⁶ Gunjača, Kako i gdje . . . , str. 299, bilješka 30.